

baum, A. S. Tritton, J. Wansbrough gibi şarkiyatçılar tarafından değişik konularla bağlantılı biçimde ileri sürülmüştür. Daha çok akademik ve bilimsel anlayışın hâkim olduğu son dönem şarkiyatçılarından Tritton bâtil ilâhlar, G. E. von Grunebaum insan hürriyeti, Gardner kible, Levy insanın yaratılışı ve Wansbrough âhiret hayatıyla ilgili olarak Kur'an'ın açıklamalarında çelişkiler bulunduğunu ileri sürmüştür (Mohammad Khalifa, s. 88). Şarkiyatçıların objektiflikten uzak iddialarına İslâm dünyasından çeşitli bilim adamları ve araştırmacılar cevap vermiştir (meselâ bk. Rahmetullah el-Hindî, III, 888-890; Mohammad Khalifa, s. 86-92; Abdülcelîl Şelebî, s. 143, 155-158, 161-165; Abdülazîm İbrâhim, s. 21-25; *The Holy Quran*, s. 75-103).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, II, 178, 196; Buhârî, "Tefsîr", 41; İbn Mâce, "Mu'kaddime", 19; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 2; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 394; Mukâtil b. Süleyman, *Kitâbü Tefsîri'l-hamsi mi'e âye mine'l-Kur'ân* (nşr. Isaiah Goldfeld), Şefâ Amr 1980, s. 281-283; İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkilü'l-Kur'ân* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1393/1973, s. 36-38, 40, 102, 104, 565-578, neşredenin girişi, s. 70-74, 83; Ebû'l-Hüseyn el-Malaîfî, *et-Tenbîh ve'r-red* (nşr. M. Zâhid Keşverî), Beyrut 1388/1968, s. 54-71; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 34, 37, 53; Mekki b. Ebû Tâlib, *Tefsîrü'l-müşkil min ğaribi'l-Kur'ân* (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Riyad 1406/1981, neşredenin girişi, s. 9-12; a.e. (nşr. Hüdâ et-Tavîl el-Marâşlî), Beyrut 1408/1988, neşredenin girişi, s. 71-73; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Kânünü't-te'vîl* (nşr. Muhammed es-Süleymânî), Beyrut 1990, s. 206; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, Kahire 1985, I, 501; Mahmûd b. Ebû'l-Hasan en-Nisâbü'rî, *Vađahu'l-burhân fi müşkilâti'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), Beyrut 1410/1990, neşredenin girişi, s. 79-81; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 67, 69; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, XIX, 170; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-rüvât*, II, 53; III, 220; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 318; V, 276; İbnü'n-Nakîb el-Makdisî, *Mu'kaddimetü Tefsîri İbnî'n-Nakîb* (nşr. Zekeriyâ Saîd Ali), Kahire 1415/1995, s. 25; İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, *Milâkû't-te'vîl* (nşr. Mahmûd Kâmil Ahmed), Beyrut 1405/1985, I, 4-5; Şerefeddin Hüseyin b. Süleyman b. Reyân, *er-Ravzü'r-reyyân fi es'ileti'l-Kur'ân* (nşr. Abdülhalîm b. Muhammed Nassâr es-Selefî), Medine 1415/1994, neşredenin girişi, I, 65-82; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 45-66; İbnü'l-Cezerî, *Ğayetü'n-Nihâye*, II, 310; Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), I, 20; II, 724-725, 728; a.mlf., *et-Taħbîr fi 'ilmi't-tefsîr* (nşr. Fethî Abdülkâdir Ferîd), Riyad 1402/1982, s. 221-223; Zâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, I, 192; *Keşfü'z-zunûn*, I, 241, 839; II, 1695; Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-hak* (nşr. M. Ahmed M. Abdülkâdir Halîl Melkâvî), Riyad 1414/1994, III, 888-890; H. Hirschfeld, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Qur'an*, London 1902, s. 54-55; J. Gardner, *The Faiths of the World*, Fullarton 1920, II, 279; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 120; *İzâhu'l-meknûn*, I, 162, 310, 417, 468; II, 332, 720; *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 663, 678; II, 403, 498, 697, 730; Zirikî, *el-A'lâm*, III, 154; V, 25; VI, 206, 267; X, 98; G. E. von Grunebaum,

Islam, London 1955, s. 80-92; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, I, 319; III, 134; VIII, 182; XII, 15; A. S. Tritton, *Islam: Belief and Practice*, London 1962, s. 17; R. Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1962, s. 163-165; Sezgin, *GAS*, VIII, 163; a.mlf., a.e. (Ar.), I, 83; İsmail Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hiz Veren Amiller*, Ankara 1968, s. 150-152; a.mlf., *Tefsîr Tarihi*, Ankara 1988, I, 94-95; II, 294-302; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, İstanbul 1973, I, 153-161; J. Wansbrough, *Quranic Studies*, Oxford 1977, s. 163-166; Ferrâc Atâ Sâlim, *Fihrisü't-tefsîr ve 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1399, s. 58, 146; İzzet Hasan, *Fihrisü maħtûâtü Dâri'l-kütübî'z-Zâhiriyye: 'Ulûmü'l-Kur'ân*, Dimaşk 1381/1962, s. 344; Mohammad Khalifa, *The Sublime Qur'an and Orientalism*, New York 1983, s. 86-92; Yûsuf K. Hûrî, *el-'Ulûm 'inde'l-Arab*, Beyrut 1403/1983, s. 54; Ali Şevvâh İshak, *Mu'cemü muşannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Riyad 1403-1404/1983-84, I, 192; III, 306; IV, 195, 196, 198, 202, 205, 206, 209, 211, 214; Abdülcelîl Şelebî, *Reddü müftereyâtü'l-mübeşşirin 'ale'l-İslâm*, Riyad 1406/1985, s. 143, 155-158, 161-165; *el-Fihrisü's-şâmilî: 'Ulûmü'l-Kur'ân, maħtûâtü't-tefsîr* (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1987, V, 1176; *el-Fihrisü's-şâmilî: et-Tefsîr ve 'ulûmüh*, Amman 1989, I, 257-261, 344, 345, 360, 434, 604; II, 697, 718, 730, 828; Abdülazîm İbrâhim Muhammed el-Mut'înî, *İftirâ'âtü'l-müsteşrikin 'ale'l-İslâm*, Kahire 1413/1992, s. 21-25; N. Daniel, *Islam and the West: The Making of an Image*, Oxford 1993, s. 22, 84-86; M. Hasan Bikâtî, *Kitâbnâme-i Büzürg-i Kur'ân-ı Kerîm*, Tahrân 1374-76 hş., V, 1761, 1764; VI, 2314; VII, 2703, 2732, 2934, 2948; H. Bobzin, "A Treasury of Heresies: The Christian Polemics Against the Koran", *The Qur'an as Text* (ed. Stefan Wild), Leiden 1996, s. 157-175; Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsiri Anlayışı*, İstanbul 1996, s. 66-67; Adem Yerinde, *Ahkâm Âyetlerinin Tefsirinde Sünnetin Yeri* (doktora tezi, 1997), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 341; *The Holy Quran*, Rabat 1418/1997 (ISESCO), s. 75-103; Sâsî Sâlim el-Hâc, *Nakdû'l-hiṭâbi'l-istişrâki*, Beyrut 2002, I, 312 vd.; Yakup Çiçek, "Müşkilü'l-Kur'ân", *MÜİFD*, sy. 7-10 (1989-92), s. 79-112.

ADEM YERİNDE

MÜŞRİF

(المشرف)

İslâm devletlerinde askerîye ve adliye dışındaki kurumları denetleyen Divân-ı İsrâf'ın başkanı ve ona bağlı memurlar için kullanılan bir terim.

Sözlükte "yükseğe çıkmak, yüksekte bakmak; kontrol etmek" anlamındaki **İsrâf** masdarından türeyen **müşrif** kelimesi, devletin askerî ve adli alanları dışında her türlü malî işlerini ve hesaplarını kontrol eden denetçi ve müfettişleri ifade eder. Devletin aktif malî politikasının belirlenmesiyle korunması görevini üstlenen müşrifler malî muhasebe konusunda uzman kişiler arasından seçilir, malî muvazene

tesir edecek her şeyi, her kararı kayıt ve kontrolden sorumlu tutulurdu (Barthold, s. 121-122). Müşrif Ortaçağ'da "nâzir, mütevellî, kayyım" anlamında cami, hastahane, sultan hazinesi, vakıf, kütüphane gibi kurumların yönetim ve denetimine bakan kimseler için de kullanılmıştır.

Buhârî, Resûl-i Ekrem'in Benî Süleym'e gönderdiği zekât memurunu hesaba çekmesini "Devlet başkanlarının vergi memurlarını muhasebesi" ("Zekât", 68) başlığı altında zikretmiş olup bu da ilk denetimin bizzat Hz. Peygamber tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Hz. Ebû Bekir'in Muâz b. Cebel'den Yemen vergi tahsilatının hesabını istemesi, Hz. Ömer'in vali ve vergi memurlarını mal beyanına tâbi tutması ve kazançlarında fazlalık gördüğünde bunları müsâdere etmesi, Hz. Ali'nin Abdullah b. Abbas'a tahsilâtı nereye harcadığını sorması ve Rey şehrinin vali ve haraç âmilî olan Yezîd b. Temîmî'yi gelir eksikliği yüzünden hesaba çekmesi gibi örnekler bu uygulamanın Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de sürdüğünü göstermektedir. Öte yandan âmillerin yanında teftiş ve denetleme için bir memurun görevlendirilmesi uygulaması Sâsânîler'e kadar gitmektedir. İslâm döneminde bu uygulama Hz. Ömer zamanından itibaren başlamış, bu tür görevlere sonradan müşrif vb. adlar verilmiştir (Mahzûmî, s. 61-62; Ali b. Muhammed el-Huzâî, s. 583).

Emevîler devrinde denetleme görevini yapan özel bir daireye rastlanmamaktadır. Bu görevler merkezde devlet başkanları, eyaletlerde valiler tarafından yürütülmüştür. Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Manşûr'un 155 (772) yılında Medine valiliğine tayin ettiği Abdüssamed b. Ali'yi teftiş için Fûleyh b. Süleyman'ı görevlendirmesi (Taberî, VIII, 49) bu dönemle ilgili ilk örnek olarak nitelendirilebilir (Ârif Abdülganî, s. 136). Abbâsî Devleti'nin malî kontrol mekanizmasını sağlam esaslara oturtmak isteyen Mehdî-Billâh Dîvânü'z-zimâm'ı 162'de (779) kurdu. 168'de de (784-85) diğer malî daireler içerisinde yer alan teftiş ve muhasebe bürolarını ihtiva eden Dîvânü zimâmî'l-ezimme adıyla yeni bir divan oluşturarak taşra eyaletlerindeki zimâm divanlarını buraya bağladı. Genellikle vezirlere bağlı olan bu divana zamanla merkez ve taşra için ayrı ayrı müşrif tayin edildi. Bazan Mısır ve Suriye gibi eyaletlerin denetimi için özel müşrif görevlendirilirdi (Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, s. 183; İbnü'l-Esir, VIII, 151).

Ebû Yûsuf'un başkadılık görevinden itibaren vergi memurlarının yanına vergi

MÜŞRİF

tahsilâtına bizzat katılarak âmilden ayrı belge düzenleyen bir müşrif verilmiştir (Mahzûmî, s. 35). Devletin vergi politikasıyla ilgili olarak bazı esaslar belirleyen Ebû Yûsuf, vergi tahsilinin denetimi ve yönetenlerin teftişi için halife tarafından müşrif ve divan mensubu askerî gözlemci tayin edilmesinin gerektiğini söyler. Güvenilir ve malî konularda bilgi sahibi olan müşrifler düzenli biçimde valilerin, âmillerin uygulamalarını, vergileri nasıl topladıklarını, vergi menşurlarındaki şartlara riayet edip etmediklerini, vazifelerini ne şekilde yaptıklarını halife adına denetlemelidir. Bu teftiş neticesinde onların kötü tutum ve fiilleri sabit olursa müşrifler halktan haksız yere alınan mallara el koyar ve onları cezalandırırlar (Ebû Yûsuf, s. 120).

Endülüs Emevî Devleti'nde malî işlerle ilgilenen, gelir giderleri kontrol eden ve bu iş için müşrifleri görevlendiren Dîvânü'l-harâc ve'l-cibâyât veya Dîvânü'z-zimâm da denilen Dîvânü'l-eşgâl'in başında vezirden daha nüfuzlu olan sâhibü'l-eşgâl bulunurdu. Bu uygulamanın Endülüs'te IV. (X.) yüzyıldan itibaren başladığı, daha sonra Kuzey Afrika'da kurulan devletlerde de yaygınlaştığı anlaşılmaktadır (Lévi-Provençal, III, 40). Müşrif kelimesi Ortaçağ İspanyolcası'na "almoxarife", modern İspanyolca'ya "almojarife" şeklinde girmiştir (E² [İng.], VII, 679).

Fâtımîler'de malî divanların hesaplarını inceleyen ve Dîvânü'n-nazar'a bağlı çalışan büroya Dîvânü't-tahkik adı verilirdi. Eyyûbîler'de Dîvânü't-tahkik'in vazifesini Dîvânü'l-mâl üstlenir, Meclisü ashâbi'd-devâvîn isimli heyet tarafından tayin edilen, nâzirü'd-devâvîn, nâzirü'n-nüzzâr veya sâhibü dîvânî'l-mâl adı verilen ve doğrudan sultana bağlı olan başkana Suriye'de müşrifü'd-dîvân denirdi. Müşrif bu makama gelince vergi mükelleflerinin adlarını, vergi türleri ve miktarlarını gösteren defterleri teslim alır, âmiller topladıkları malları Meclisü'l-harb denilen bir memurlar grubu önünde denetlemesi için müşrifte teslim ederlerdi (Şeşen, s. 174). Müşriflerin bazan görevlerini ifa ederken birtakım zorluklarla karşılaştıkları olurdu. Dîvânü'l-inşâ'nın yanı sıra 568 yılı başlarında (1172 ortaları) divan müşrifliğine tayin edilen İmâdüddin el-İsfahânî (Ebû Şâme el-Makdisî, I, 205) özellikle emîr ve askerlerin tefişini yaparken Emîr Ziyâeddin Bekrisân'dan yardım almak zorunda kalmış, Nûreddin Mahmud Zengî ölünce kâtiplik dışındaki bütün görevlerinden ve bu arada müşriflikten azledilmiştir.

Memlûkler'de teftiş ve müşriflik görevi Dîvânü'n-nazar'ın uhdesinde idi. Daha sonra bu görev, sultana mahsus arazinin ve tahsil edilen vergilerin kontrolüyle ilgilenen Dîvânü'l-hâs'a (nazarü'l-hâs) verildi. Bunun dışında Memlûkler'de hazine müşrifliği ve matbah müşrifliği gibi görevler vardı (Kal-kaşendî, IV, 30; V, 427).

Gazneliler'de beş büyük divandan biri olan Dîvân-ı İşrâf (Dîvân-ı Şuğl-ı İşrâf-ı Memleket) Vezâret Divanı'nın teftiş ve denetim işleriyle ilgili bölümü olup başında bizzat sultan tarafından görevlendirilen müşrif bulunur, ayrıca ona bağlı müşrifler olurdu. Kendisine hil'at verilen müşrif sultanın huzuruna çıkar, görevine dair tâlimat alırdı. Dîvân-ı İşrâf ganimet, vergi, hediye, müsâdere gibi yollarla hazineye giren ve hazineye çıkan malları kontrol eder, suistimaller veya uygunsuz harcamalar ortaya çıktığında teftiş yaptırır ve müstevfilerce tutulan raporlara göre bunlar tahsil edilmeye çalışılırdı. Memuriyet tayininde hazineye mal bildirimini mecburi idi. Görevden ayrılan müşriflerin servetleri için de gayri meşrû yoldan edinilmiş bir fazlalık varsa hazineye intikal ettirilirdi (Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, s. 159-161, 257-259).

Hazinenin denetiminden sorumlu müşrifte müşrif-i hizâne, medrese ve vakıflarla ilgili işlere bakan daireye İşrâf-ı Evkâf adı verilirdi. Gazneliler'de müşriflerin yanında daha çok saray ve çevresinde gizli haber alma işini üstlenen müşrif-i dergâh adlı bir görevli mevcut olup emrinde müşrifler bulunurdu. Bütün devlet görevlileri müşrifler tarafından kontrol edilir, sultanın ailesi ve çocukları dahi denetime tâbi tutulurdu. Resmî görevi Dîvân-ı Risâlet'te de birlik olan ve sultanın emriyle gizli olarak müşrifliği üstlenen görevliye müşrif-i gulâmân-ı sarâyî adı verilirdi. Bir tür muhbir olan bu kişi gulâm koğuşlarının levâzım memurları vasıtasıyla bunlar hakkında bilgi toplayarak doğrudan sultana arzederdi (a.g.e., s. 121-122, 158-160, 272).

Büyük Selçuklular'da, Dîvân-ı İstifâ başta olmak üzere devletin askerî ve adlî konuların dışındaki dairelerinin kontrolünü yapan ve gelirlerin harcanmasını denetleyen kuruma Dîvân-ı İşrâf adı verilir, bunun başında bulunan kimseye sâhib-i dîvân-ı işrâf, müşrif-i memâlik veya sadece müşrif denirdi. Müşriflik birden fazla görevle birlikte üstlenildiği gibi vezâret makamına yükselme öncesinde yapılan önemli görevlerden biriydi (Bündârî, s. 124). Müşriflerin her eyalette ve bölgede bir nâibi olurdu. Bunlar eyalet divanını ilgilendiren şey-

lerden hesap vermek zorundaydılar. İşrâfın önemli görevlerden biri olduğunu kaydeden Nizâmülmülk müşriflerin güvenilir kimseler arasından seçilmesinin, bunların şehir ve nahiyelere nâib göndermesinin, ülke içinde olup biten her şeyden haberdar olmaları, hıyanet ve rüşvetten korunmaları için hazine denetçilerine gereken miktarda tahsisat ayrılmasının önemini vurgular (Siyâsetnâme, s. 79). En yüksek hesap makamı olarak nitelendirilen müşrif-i memâlik görevini üstlenecek kimselerin ayrıca itikad bakımından kuvvetli, halkın ve devletin hukukunu gözetip divan emvâlini arttıracak kimselerden olması aranır. Bazan müşriflerin çeşitli baskılara mâruz kaldıkları, rüşvet teklifiyle karşılaştıkları veya halka zulmettikleri de görülmektedir (Bündârî, s. 179-180). Sultan Muhammed Tapar devrinde Kemâlülmülk es-Sümeymî, Sultan Sencer zamanında Muntecebüddin Bedî' el-Kâtib müşriflik yapmışlardı (Özaydın, s. 201; Köymen, VIII/4 [1951], s. 613, 622-623).

Anadolu Selçuklularında Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, divan görevlileri arasında müşrif de bulunur, doğrudan vezire bağlı olan müşrif-i memâlik derece bakımından vezirden sonra gelir. I. İzzeddin Keykâvus zamanında İmâdüddin Zencânî, Dîvân-ı İşrâf'ın yanında evkaf idaresini de üstlenmişti. II. İzzeddin Keykâvus'a ait bir temliknâmenin şahitleri arasında müşrifü'l-eytâm ve müşrif-i beytül-mâl unvanlı kişilere rastlanması, ayrıca işrâf-ı büyü-tât-i hâs, işrâf-ı hizâne-i âmire gibi görevlerin bulunması, müşriflerin malî alandaki teftiş ve denetimin yanı sıra değişik görevler yaptıklarını göstermektedir.

İlhanlılar'da da denetim ve teftiş görevini üstlenen kişiye müşrif-i memâlik adı verilirdi ve ilk dönemde müşriflik doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılmıştı (Uzunçarşılı, s. 218). İşrâf Divanı'nda askerî ve adlî işler dışında devletin bütün uygulamalarının yanı sıra memurların teftiş ve denetim işleri görülür, müşrif-i memâlikten özellikle suistimale müsait olan Dîvân-ı Büzürg'deki idarî ve malî uygulamaları kontrol etmesi istenirdi. Müşrif-i memâlik bir göreve tayin edilecek memurlarla ilgili görüş bildirir ve bunlar hakkında vilâyetleri teftiş için gönderdiği memurları vasıtasıyla bilgi edinirdi.

Ortaçağ'da atabegler tarafından kurulan hânedanlarda, Moğol-Türk devletlerinde ve Hindistan'da hüküm süren Türk devletlerinin teşkilâtlarında da Dîvân-ı İşrâf vardı (Şemseddîn-i Sirâc Afif, s. 409-

410; İbn Battûta, III, 235; IV, 152; Horst, s. 38).

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Zekât", 68; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Muhibbuddin el-Hatîb), Kahire 1396, s. 120; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VIII, 49, 142, 167; IX, 20; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Vüzerâ*³ (nşr. Hasan ez-Zeyn), Beyrut 1990, s. 80, 182-183; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhâkî, *Târîh* (nşr. Kâsım Ganî – Ali Ekber Feyyâz), Tahran 1375, s. 121-122, 145-146, 158-161, 230, 241-242, 254-259, 272, 318, 390-391, 487-491, 600, 646-648; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 79; Mahzûmî, *el-Müntekâ min Kitâbi'l-Minhâc fi 'ilmi harâcî Mısr* (nşr. Cl. Cahen), Kahire 1986, s. 35, 61-62; Muhammed b. Müeyyed, *et-Teveşül ile't-teressül* (nşr. Ahmed Behmenyâr), Tahran 1315, s. 119-121; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam* (Atâ), X, 265, 369, 470, 473; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I-XIII, tür.yer.; Bündârî, *Zübdetü'n-Nuşra*, s. 124, 179-180; Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, I, 205; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, II, 35, 169; Şemseddin-i Sirâc Afîf, *Târîh-i Fîruz Şâhî* (nşr. M. Vîlâyet Hüseyin), Kalkûta 1891, s. 409-410; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Rabat 1417/1997, III, 235; IV, 152; Ali b. Muhammed el-Huzâî, *Tahrîcü'd-delâli'ti's-sem'iyye* (nşr. Ahmed M. Ebû Selâme), Kahire 1401/1981, s. 581-584; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), IV, 13, 30, 62; V, 427; XIII, 138; XIV, 181; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 89, 92, 218, 371; E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, Paris 1950, III, 40; Spuler, *İran Moğolları*, s. 308; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgüçen und Horazmsâhs: 1038-1231*, Wiesbaden 1964, s. 6, 38-39, 50; V. V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (izah, düzelme ve ilâvelerle trc. M. Fuad Köprülü), Ankara 1977, s. 121-122; F. Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Lahore 1979, s. 149, 180; Ramazan Şeşen, *Salâhadîn Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 159, 174-175; Celal Yenigöçer, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, s. 132-136; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 21-22, 62; Güller Nuhoğlu, *Beyhâkî Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür* (doktora tezi, 1995), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 294; Ârif Abdülganî, *Târîhu ümerâ'i'l-Medineti'l-münevvere*, Dimaşk 1996, s. 136; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Berkıyarak Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 200-201; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar I: Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları, DTCFD, VIII/4'ten ayrı basım (1951), s. 537-634; C. E. Bosworth, "Mushrif", *IE²* (İng.), VII, 678-679; J. Burton-Page, "Mushrif", a.e., VII, 679-680.*

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKBAŞCI

MÜŞRİK

(bk. ŞİRK).

MÜŞTAK

(bk. İŞTİKAK).

MÜŞTAKZÂDE EDHEM EFENDİ

(bk. EDHEM EFENDİ, Müştakzâde).

MÜŞTEBİH

(المشبه)

Aralarında
anlam ve üslûp benzerliğinin
bulunduğu âyetler için kullanılan
tefsir usulü terimi.

Sözlükte "birbirine benzemek; şüphe etmek" anlamındaki **İŞTİBÂH** masdarından türeyen **müştebih** kelimesi "benzeyen, hakkında şüpheye düşülen şey" demektir. Müştebih Kur'an'da bir yerde (el-En'âm 6/99) "birbirine benzeyen" mânasında, hadislerde ise müştebihle birlikte aynı kökten farklı kelimeler yine sözlük anlamında geçmektedir.

Tefsir ilminde müştebih kelimesi, genellikle çoğul şekliyle (müştebihât) âyetlerin lafız ve mâna yönünden benzerliğini ifade etmek için kullanılır. Kur'an'da anlam ve lafız benzerliği bulunan bazı âyetler muhtelif şekil, üslûp ve ifadelerle değişik yerlerde geçmekte olup başlıcaları şunlardır: **a)** Benzer âyetlerden birine ait bir bölümün veya bir kelimenin farklı üslûp ve ifadeyle bir yerde âyetin başında, diğer yerde sonunda gelmesi: "Şehrin kapısından secde ederek girin ve 'hitta' (başlıca dileğimiz affedilmektir) deyin" meâlindeki âyetin (el-Bakara 2/58) müştebihi, "Hitta deyin ve şehrin kapısından secde ederek girin" âyetidir (el-A'râf 7/161). **b)** Müştebih olan iki âyetteki bir kelimenin bir âyette harf veya kelime ziyadesiyle gelirken diğerinde ziyade olmadan gelmesi: "İnkâr edenleri, evet onları ister uyar ister uyarma, onlar için birdir" âyetiyle (el-Bakara 2/6), "Onları ister uyar ister uyarma, onlar için birdir" meâlindeki âyet (Yâsîn 36/10). **c)** Birbirine benzer âyetlerde bir kelimenin mârifet / nekret, müfret / cemi, idgamlı / idgamsız gibi farklılıklarla geçmesi (Tâcülkurrâ el-Kirmânî, s. 19-20; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, s. 376-477; Süyûtî, *el-İtkân*, III, 304). Bazı müellifler bu şekilde tekrarlanan benzer âyetleri yorum yapmaksızın bir araya toplarken bazılan aralarındaki şekil ve üslûp farklılıklarının sebepleri üzerinde durmuşlardır (Tâcülkurrâ el-Kirmânî, s. 19-20; Aydın, s. 29-121).

İbnü'l-Cevzî *Fünûnü'l-efnân*'da "Ebvâbü'l-müştebih", Zerkeşi *el-Burhân*'da (I, 112-155) "İlmü'l-müştebih", Süyûtî *el-İtkân*'da (III, 304-308) "el-Âyâtü'l-müştebi-

hât" başlıkları altında lafız ve anlam itibarıyla birbirine benzeyen âyetler ve bunlar arasındaki ilişkileri ele almışlardır. Bu konuda yazılan müstakil eserlere ise genellikle "Müştebihü'l-Kur'an" adı verilmiştir. Halbuki müştebih kavramı usul âlimleri tarafından muhkemin zıddı olarak kullanılmaktadır. Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Tâcülkurrâ el-Kirmânî'nin el-Burhân fi tevcihi müştebihü'l-Kur'an* adlı eserinin (Beyrut 1986) ilk baskısını böyle bir yanlış anlamayı önlemek için *Esrârü't-tekrâr fi'l-Kur'an* adıyla neşretmiştir (Kahire 1978). Ali b. Hamza el-Kisâî'nin *Müştebihü'l-Kur'an*'ı (Trablus 1402/1982) lafzî benzerliklerle ilgilidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "şbh" md.; *Lisânü'l-Arab*, "şbh" md.; *Tâcü'l-arûs*, "şbh" md.; Mustafavî, *et-Tahkîk*, VI, 7-13; *Müsned*, V, 55; Buhârî, "İmân", 48, "Büyü", 2; Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî, *Garibü'l-Kur'an* (nşr. M. Edîb Abdülvâhid Cemrân), [baskı yeri yok] 1995, s. 3; Tâcülkurrâ el-Kirmânî, *el-Burhân fi tevcihi müştebihü'l-Kur'an* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1986, s. 19-20; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fi 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'an* (nşr. Hasan Ziyâeddin İtr), Beyrut 1408/1987, s. 376-487; Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 112-155; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Medine 1972, II, 329-334; a.mlf., *el-İtkân* (nşr. Saîd el-Mendûh), Beyrut 1416/1996, II, 304-308; Şevkânî, *Keşfü's-şübühât 'ani'l-müştebihât*, Beyrut 1930, s. 5-15; Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 1978, VIII, 4528-4531; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Ankara 1979, s. 133; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 1987, s. 117-120; Muhammed Aydın, *Kur'an-ı Kerim'de Lafzî Müstebihler*, İstanbul 1998.

HASAN KESKİN

MÜŞTEBİH

(المشبه)

İsim, nisbe,

lakap veya künyelerinin

yazılışı aynı, okunuşu farklı olduğu için
karıştırılan râviler hakkında
kullanılan bir terim.

Şübhe kökünün "iftiâl" kalıbından türeyen **müştebih** kelimesi hadis terimi olarak şahısların isim, nisbe, lakap ve künyelerinin veya baba adlarının yazılışlarının aynı veya benzer, okunuşlarının farklı olması sebebiyle meydana gelen karışıklığı ifade eder. Aynı kökten gelen **müştebih** de bu anlamda kullanılmakla birlikte fazla yaygınlık kazanmamıştır. Genel olarak müştebih, mü'telif ve muhtelif ile müttefik ve müfterik karışımından meydana gelen isimlerin okunuşuyla ilgili problemleri konu alır. Müştebih isimlerin doğru olarak